

Rapor

Avrupa'da dolaşan kolera'nın gölgesinde, İstanbul Uluslararası Sağlık Konferansı, 1866

Coşkun Bakar^a

^a Prof. Dr. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Tıp Fakültesi, Halk Sağlığı AD., Çanakkale, Türkiye

Geliş tarihi: 09.01.2019, Kabul tarihi:30.06.2019

Öz

Kolera 19.yüzyılda (yy) boyunca dünya üzerinde büyük salgınlara yol açtı. Bu dönemde Fransa'nın öncülüğünde uluslararası sağlık konferansları serisi gerçekleşti. Bu konferanslardan üçüncüsü 1866 yılında İstanbul'da yapıldı (17 ülke). Konferansın yapıldığı tarihlerde hastalığın bulaşma yolu hakkında tam olarak görüş birliği bulunmamaktaydı. Batılı delegelerin en önemli kaygıları hastalığın kendi ülkelerine bulaşmaması ve de ticareti engelleyecek önlemlerin alınmamasıydı. Ancak yine de konferansta hastalığın Hindistan kaynaklı olduğu ve karantina önlemlerinin güçlendirilmesi gerektiği kabul edildi.

Anahtar kelimeler: Kolera, İstanbul Konferansı, karantina, 1866

International health conference in the shadow of a cholera in Europe, 1866

Abstract

During the 19th century, cholera caused major epidemics in the world. In the meantime, a series of international health conferences took place under the leadership of France. The third of these conferences was held in 1866 in Istanbul (17 country attended). There was no consensus on the transmission route of the disease at the time of the conference. The most important concern of the Western delegates was that the disease did not enter their own countries and that measures were taken to protect flow of trade. It was nonetheless, accepted during the conference that the disease originated from India and that quarantine measures should be strengthened.

Key words: Cholera, Istanbul Conference, Quarantine, 1866

Sorumlu Yazar: Coşkun Bakar, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Tıp Fakültesi Halk Sağlığı AD., Çanakkale, Türkiye, E-mail: drcbakar@hotmail.com

Copyright holder Turkish Journal of Public Health

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License. This is an open Access article which can be used if cited properly.

Giriş

On dokuzuncu yüzyılın (yy) başlarında Avrupa'da ve dünyada bir hayalet dolaşmaktaydı. Kolera denilen hayalet, korkunç bir ishalle kurbanın bağırsaklarını boşalmakta, ardından korku ve şaşkınlık içinde şiddetli kramplar izlemekteydi. Ağrı arttıkça kurban çenesini dizine dayayarak büzülmekte ve ölüm durumunda cenaze bu pozisyonda gömülmek zorunda kalmaktadır.¹ *Vibrio Cholerae* isimli virgül şeklindeki basil, ilk defa İtalyan *Filipo Pacini* tarafından 1854 yılında gözlemlenmiştir. Ancak Paccini'nin gözlemleri hastalığın bulaş yolu konusunda insanları ikna etmeye yetmemiştir.² Aslında 19.yy başlarına kadar hastalık Hindistan'daki havuzunda çok da fazla bilinmeden varlığını devam ettirmiştir. 1817 yılında Bengal'de ortaya çıkan kolera salgını, 1821'de Körfez'den Doğu Afrika'ya, 1826'da Kafkaslara, 1830-1831 yılında Balkanlara ve Avrupa'ya, 1832 yılında da Amerika kıtasına ulaşmıştır. Bu boyutta bir katil en son Orta Çağ'da Veba salgınında görülmüştür.^{3,4}

Konferans yapıldığında kolera konusunda herkesin üzerinde ortaklaştığı bir karar yoktu. *Filippo Pacini* ve *John Snow*'a rağmen Max Joseph von Pettenkofer'in toprağın ve havanın bozulması ile ilgili miasma teorisi hepsinden baskın görülüyordu.^{1,2} O günlerde John Snow'un pek izleyicisi yoktu. The Lancet ve Fransız Bilimler Akademisi Snow'un çalışmalarını kabul etmiyorlardı.² 1857 yılına Louis Pasteur fermantasyon için çalışırken mikropların insanda da hastalığa yol açabileceğini görmüştü. Ancak bu bilgi Pettenkofer'i ikna edemiyordu. Pettenkofer bir salgın için üç şeyin gerekli olduğunu düşünüyordu: Bulaşıcı bir partikül, içinde çürüyen organik madde bulunan nemli, gözenekli toprak ve bu partikül ile toprağın birleşimi sonucu ortaya çıkan zehirli madde. Pettenkofer'in kuramının çürümesi için Robert Koch'un sahneye çıkması gerekecekti.^{1,2}

Veba ve kolera siyasal, sosyal ve ekonomik sonuçlara yol açmış ve sağlık sistemlerinin ortaya çıkmasında önemli

belirleyicilerden birisi olmuştur. Kolera sayesinde karantina uygulamaları yaygınlaşmış, koruyucu sağlık örgütlenmesinin temelleri atılmış ve şehirlerin alt yapıları iyileştirilmiştir. Tüm bu tartışmalar giderek büyüyen bir dünya pazarı ve ticari kaygıların gölgesinde yürütülmüştür.

Bu makalenin amacı, İstanbul Uluslararası Sağlık Konferansının ve bu konferansta öne çıkan başlıkların ve sonuçlarının tartışılmasıdır. Böyle bir çalışmanın yapılmış olmasının nedeni ise halk sağlığı yayınlarında yeterince irdelenmediğini düşündüğüm 19.yy'daki eksik halkaların tamamlanmasıdır. Halk Sağlığı ile ilgili yazılmış olan kaynaklarda çoğunlukla Sağlık Tarihimizi genellikle 2 Mayıs 1920'den başlattığımızı gözlemlemekteyim. Çok önemli bir dönüm bu tarih 3 numaralı yasayla "*Sihhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekâleti*"nin kuruluşuna karşılık gelmektedir.⁵ Oysaki Cumhuriyet'in birçok kurumu gibi sağlık kurumları da İmparatorluğun devamıdır. Değişen sadece yönetim şeklidir. Bu nedenle daha dikkatli bir şekilde okutulup öğretilmesine ihtiyaç bulunmaktadır.

KOLERA VE KARANTİNA

Kolera 19.yy başlarına kadar dünyada pek bir bilinen bir hastalık değildi. Hastalığın yaygınlaşmasını kolaylaştıran faktörler sanayi devrimini takiben ortaya çıkan hızlı seyahatler ve yeni kentlerdir. Özellikle 18.yy ikinci yarısından itibaren büyümeye başlayan bu kentler ilk başta yetersiz altyapılarıyla açık kanalizasyon alanlarına dönmüşlerdir. John Snow'un kolera ile ilgili ilk epidemiyolojik çalışmalarını yaptığı, Engels'in İngiltere'de Emekçi Sınıfın Durumunu anlattığı Londra bunun en güzel örneklerindedir:^{1-4,6,7}

"... Üç-dört oda bir mutfak olan bu evler, Londra'nın bazı kesimleri hariç tüm İngiltere'de bir baştan öteki başa işçi sınıfı evidir. Sokaklarda genelde kaldırım yoktur, inişli-yokuşlu, pis, çöp ve hayvan pisiği doludur; kanalizasyon ya da atık su kanalı

yoktur; tam tersine yollar durgun, pis su birikintileriyle kaplıdır.”⁷

İşte kolera Avrupa’yı tam da bu görüntü içinde yakalamıştır. Fransız Kraliyet Tıp Akademisinden iki uzmanın Rusya, Avusturya ve Polonya’da hazırladığı raporda 23 yaşındaki bir kadının resmi dikkat çekmektedir. İngiltere’de hastalık “mavi kolera” olarak tanımlanıyordu (Şekil 1).⁸

On dokuzuncu yüzyıl başlarında halen klasik dört sıvı teorisi halen kabul görmeye devam ediyordu. Oysa ki bu teori 14.yy veba pandemisinde çok kötü bir şekilde çuvallamıştı ve korunmanın nasıl olabileceği konusunda insanlara bir şey söyleyemiyordu. 17.yy’da Hollandalılar mikroskobla mikro canlıları görmüşlerdi. Ancak bu canlıların hastalığa yol açtığı henüz anlaşılammıştı.^{1,2} Koleranın dünyaya öğrettiği en önemli bilgi, hastalıklardan korunmak için uluslararası işbirliği yapmanın zorunlu olduğuydu.

Bu dönem Avrupa’nın sosyal, siyasal ve ekonomik olarak da dönüşüme sahne olduğu bir dönemdi. Rönesans ve Reform hareketleri arkasından gelişen feodalizmin kapitalizme dönüşme süreci ile sanayileşme sonucu Avrupa’da yeni şehirler ve sosyal sınıflar ortaya çıkmıştır. Ticaret hızlanmış ve hastalıklar coğrafi sınırlılıkları daha kolay aşabilir hale gelmişlerdir.¹⁻³

Yaşanılan dönüşüm doğal olarak insanın bilgisini ve bilimsel pratiğini etkilemiştir. 18.yy ile birlikte Batı Avrupa’da insanlar ölüm kayıtlarını incelemeye ve epidemiyoloji biliminin öncü uygulamaları yaşanmaya başlamıştır. Bunlardan birisi de John Snow’a ait deneyimdir.¹⁻⁴ Ancak kolera ile ilgili tartışma çok uzun bir dönemdir devam etmektedir. Paccini etkeni görmüşü ancak ciddiye alınmamıştı. O zamanki Prusya’da bulunan Münih Hijyen Enstitüsü Başkanı *Max von Pettenkofer*, koleranın kötü kokulu, zehirli miyasmaya bağlı olarak sığ bataklıklardan yayıldığını düşünüyordu.^{1,2} Olayın bir başka boyutu da siyasal ve ekonomik tarafıydı. Karantina uygulamaları ticaret filolarının kâr oranları üzerinde olumsuz etkiye neden olabilirdi.¹⁻³

Şekil 1. Auguste Gerardin ve Paul Gaimard’ın 1832 yılında hazırladıkları raporda bulunan 27 yaşındaki kadının kolera öncesi ve sonrası çizimi⁸

İşte tam bu süreç içinde 19.yy başlarında hastalıklarla mücadelede uluslararası işbirliği düşünölmeye başlandı. Fransa Sağlık Yüksek Konseyi Sekreteri, P.de Ségur Dupeyron’un, 1830’lı yılların başında hazırladığı raporda uygulamaların ölkelere göre farklılaştığı, ancak bu durumun hastalıkla mücadeleyi zorlaştırdığı bu nedenle uluslararası konferansın gerekli olduğu belirtildi. Fransız Hükümeti öneriyi kabul etti ve ilk konferans 1851’de düzenledi.⁸

19.YY BAŞLARINDA OSMANLI İMPARATORLUĞU

Osmanlı Devleti 19.yy başlarında veba, çiçek, sıtma, tüberküloz gibi hastalıklarla uğraşırken, çok geçmeden kolerayla da karşılaşmıştır. ^{5,6,8-19} Devleti yönetenler 19.yy başında birkaç yüzyıldır süren ve kendi sonunu hazırlayan içine kapanma döneminden çıkmaya çalışmaktaydı. Önemli değişimlerin ve refomların yaşandığı II.Mahmud dönemini, Mustafa Reşit Paşa, A.Cevdet Paşa, Mehmed Emin Ali Paşa ve Keçecizade Fuat Paşa ile sembolize olan Tanzimat Dönemi takip eder. Eskisinden farklı olarak yüzü Batıya dönük, yabancı dil bilen ve dünyaya açılmaya çalışılan bu dönemde dünyaya eklemleme kaygısı İmparatorluk yöneticilerinde yoğun olarak hissediliyordu.¹⁸ Yüzyılın başında askeri anlamda yaşanan değişimler, gelişen

ticari kaygılar, siyasal olaylar ve savaşlar, sağlık sistemini değiştirmeye zorlamaktaydı. İlk müdahale Medresede sürdürülen eski eğitimin modernleşmesi ile 1827’de görüldü. Şanizade Ataullah ve Mustafa Behçet gibi hekimler Avrupa’yı izlemeye çalışmakta ve içinde buldukları sistemin ihtiyaçlara cevap veremediğini görmekteydiler. Şanizade Ataullah Avrupa’daki çiçek literatürünü yakından takip etmiş ve Türkçe’ye de kazandırmıştır. Mustafa Behçet ondan geri kalmamakta modern tıp eğitimi ile birlikte karantina uygulamalarının da başlangıcına öncü olmuştur. Osmanlı’da karantina uygulamaları 1835’de başlamış olup, günümüzün sağlık örgütlenmesinin temelleri sayabileceğimiz *Meclis-i Tahaffuz* 1838 yılında kurulmuştur. Bu arada 1849 yılında ilk bilimsel tıp dergisi olan “*Vakayi-i Tıbbiye Dergisi*”ni yayın hayatına geçmiştir.⁹⁻²⁵ Burada amacım İstanbul Konferansı’nın siyasal ortamını özetlemektir.

ULUSLARARASI SAĞLIK KONFERANSLARI

19.yy’dan 1938 yılına kadar 14 uluslararası konferans serisi düzenlenmiştir. Bu tecrübe 1948 yılında Dünya Sağlık Örgütü(DSÖ) ile devam etmiştir^{23,26}

İlk Uluslararası Konferans Fransızların öncülüğünde 12 ülkenin katılımıyla 23 Temmuz 1851 tarihinde Paris’te toplanmıştır. Konferansın sonucu Uluslararası Sağlık Tüzüğü olmuştur. İkinci konferans 9 Nisan 1859 yılında Paris’te toplanmıştır. Bu toplantıda Yunanistan ve Osmanlı dışındaki ülkelerin katılımıyla ortak bir metin üzerinde anlaşılmıştır. Ancak bu sözleşme hiçbir devlet tarafından onaylanmamıştır.

O yıllarda koleranın bulaş yolu üzerindeki fikir ayrılıkları, uygulamalarla ilgili politik tartışmalara yansiyordu. Ve aynı dönemde Avrupa’nın büyük şehirleri koleradan kırılıyordu (Şekil 2).^{1,2,9,10}

Şekil 2. Birinci Uluslararası Sağlık Konferansından bir yıl sonra Punch, “Kral Kolera Avlusu” isimli bir karikatür yayınladı. Karikatürün başlığı kelime oyunudur, avlular(sokaklar) sakinlerinin hayal edilemez derecede safalet ve kalabalık içinde yaşadığı dikdörtgen şeklinde sınırlandırılmış açık alanlardır. Bu koşullar diğer bulaşıcı hastalıklar gibi koleranın da yayılmasını kolaylaştırmaktadır.⁸

İSTANBUL ULUSLARARASI SAĞLIK KONFERANSI, 1866

Üçüncü Uluslararası Sağlık Konferansı, Uluslararası Sağlık Konferansları içinde özel bir yere sahiptir. Konferansla ilgili Türkçe literatürde yayınlar bulunmaktadır.⁹⁻²⁸ Nusret Fişek’in kitabında kısa bir bölümde Uluslararası konferanslardan bahsetmekle birlikte, İstanbul Konferansından bahsedilmemektedir.²⁷ Konferansla ilgili bir rapor yayımlandığı DSÖ’nün yayınlarında görülmektedir (Şekil 3). DSÖ’nün 1975 yılında yayınladığı bir kitap en kapsamlı bilgiyi içermektedir.⁸ Bunun dışında 1867 yılında Samuel L.Abbot’un öncülüğünde bir çalışma yayınlanmıştır (Şekil 4).²⁹

<p style="text-align: center;">PROCÈS-VERBAUX</p> <p style="text-align: center;">DE LA</p> <p style="text-align: center;">CONFÉRENCE SANITAIRE INTERNATIONALE</p> <p style="text-align: center;">OUVRÉE A CONSTANTINOPLE</p> <p style="text-align: center;">LE 13 FÉVRIER 1866</p> <p style="text-align: center;">-----</p> <p style="text-align: center;">TOME I.</p> <p style="text-align: center;">CONSTANTINOPLE</p> <p style="text-align: center;">-----</p> <p style="text-align: center;">IMPRIMERIE CENTRALE</p> <p style="text-align: center;">1866.</p>	<p>İstanbul konferansının bazı özellikleri bulunmaktaydı</p> <p>1881 Washington dışında Batı Avrupa'da düzenlenmeyen tek konferanstı,</p> <p>Benzerleri içinde en uzun konferanstı (13 Şubat - 26 Eylül 1866),</p> <p>1865 salgının ertesinde yapılmıştı,</p> <p>Bu salgın konferansın nedeniydi, diğerleri gibi bunda da çok önemli bir sonuç alınamadı,</p> <p>Yedi ay süren tartışmalar sonucunda delegeler bazı noktalarda anlaşmış olsalar da başka konularda anlaşamadılar,</p> <p>Ana tartışma konusu koleraydı; ancak delegeler kolera nedeninden habersizlerdi, dolayısıyla anlaşma umudu bir illüzyondu,</p> <p>Bu toplantıda ortaya çıkan tezat bir asır sonra yapılacak olan Dünya Sağlık Asamblesi'ni andırmaktadır,</p> <p>Günümüzde asambleler yaklaşık üç hafta sürüyor, üyeler uçaklarıyla geliyor, dünya çapında önemli kararlar veriyor ve ülkelerindeki görevlere geri dönüyor.</p>
---	--

Şekil 3. Konferans raporu ⁸

ULUSLARARASI SAĞLIK KONFERANSI - 13 Şubat 1866 / 26 Eylül 1866

Osmanlı İmparatorluğu Padişahı: Sultan Abdülaziz (Saltanat: 1861-1876)

Sadrazam: Keçecizade Fuat Paşa (Sadrazamlık: 3 Haziran 1863 - 5 Haziran 1866)

Mütercim Mehmed Rüştü Paşa (Sadrazamlık: 5 Haziran 1866 - 11 Şubat 1867)

Hariciye Nazırı: Mehmed Emin Ali Paşa (Doğum-Ölüm:1815 - 1871)

Konferansa katılan ülkeler: Avusturya, Fransa, Belçika, Danimarka, İspanya, Papalık, Amerika Birleşik Devletleri, Büyük Britanya, Yunanistan, İtalya, Hollanda, İran, Portekiz, Prusya, Rusya, İsveç/Norveç, Osmanlı Devleti-Mısır, Her ülkeden bir hekim bir de diplomatik delege katılmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu Temsilcileri: Tıbbiye Nazırı Dr. Salih Efendi ile Dr. Bartoletti (Şekil 5-6) Mısır adına Dr. Lautner katılmıştır.

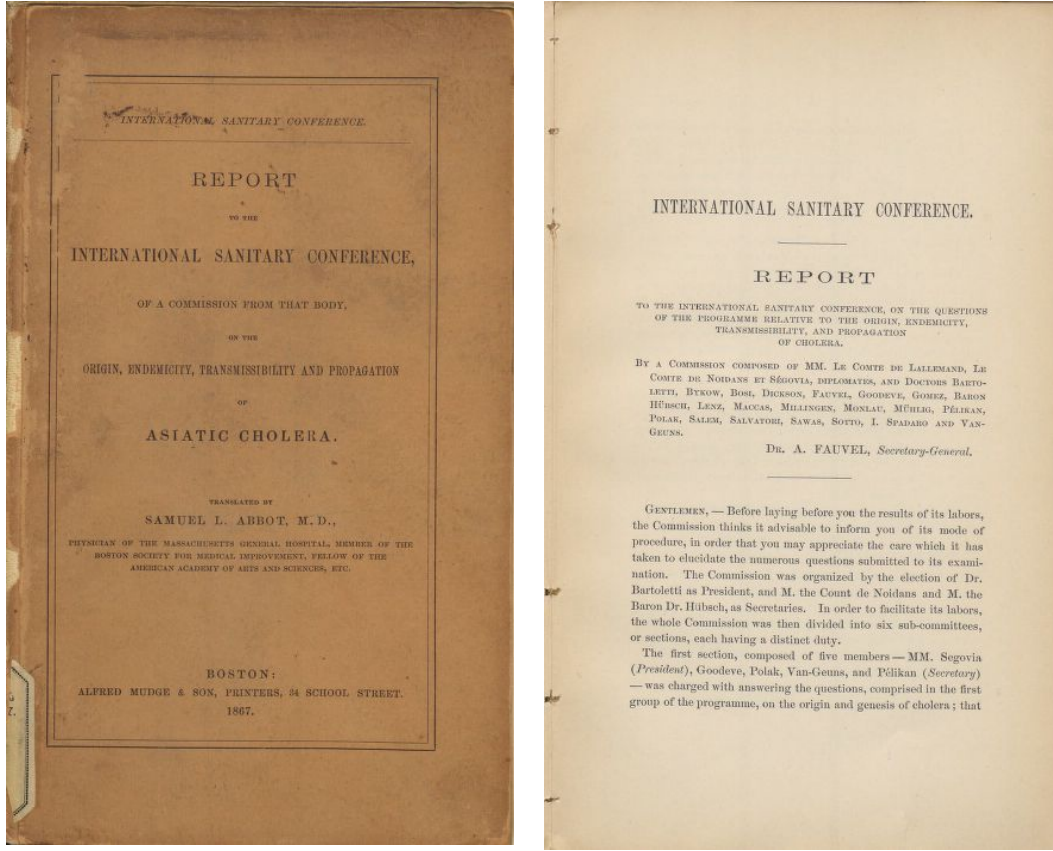
Konferansta öne çıkan başlıklar

1. 1865 Hicaz salgını,
2. Koleranın bulaşma yolu
3. Karantina uygulamaları
4. Hac düzenlemesi

Açılış Seremonisi: 13 Şubat 1866 Hariciye Nazırı Mehmed Amin Ali Paşa'nın katılımlarıyla (Şekil 7)

Konferans Başkanı: Hekim Baş Salih Efendi, Katipler: Fransız Heyetinden Baron de Collongue ile Meclisi Tahaffuz Umumi Katibi Dr.Naranzi Efendi

Kitabet Yardımcısı: Tıbbiye Şahane Dahiliye Muallimi Mustafa Bey.⁹

Şekil 4. Uluslararası Sanitasyon Konferans Raporu ²⁹

Konferans 13 Şubat 1866'da (Ahmet Midhat Efendiye göre 13 Aralık) saat 14:00'de Galatasaray'da Hariciye Nazırı Âli Paşa'nın nutku ile açılmıştır. Aşağıdaki konuşma metinlerinden bazı bölümler Şehsuvaroğlu'nun makalesinden alınmıştır: (Şekil 8)

"Beyler,

....Sizin reyinize tevdi edilen ve tam mânasiyle insaniyete bir hizmet olan bu vazifeyi, burada temsil edilen hükümdarların ve insaniyetin beklediği neticeye ulaştıracağımıza kat'î olarak inanmış bulunuyoruz. Beyler bu toplantı, medeniyetin, asrımızda ne büyük bir ilerleme gösterdiğinin itiraz kabul etmez bir ispatıdır. Herhangi bir ilerlemenin kanunu olan, beşeri kardeşlik, medeni milletlerin birbirlerine verdikleri karşılıklı teminatlarla gittikçe artıyor. Bütün beşeriye de gözümüzün önündeki bu teminattan daha fazlası nasıl verilir? Bununla demek istiyoruz

ki: medeniyetin başında gelen devletler, böyle seçkin ve bilgili şahısları seçmekle, beşeriyeti mahveden bir afete karşı koruyucu tedbirlerin alınmasında en büyük garantiyi vermiş oluyorlar..."⁹

Konferans 44 toplantıdan sonra 25 Eylül 1866'da Ali Paşa'nın konuşması ile kapanmıştır: ⁹

"Beyler,

... Senelerdir beşeriyeti sarsan bu afet ve ondan koruma tedbirleri, hiçbir zaman, sizin meşgul olduğunuz gibi derin ve esaslı tetkike mazhar olamamıştır. Eserleriniz birer abide olarak kalacaktır ve şimdiden bütün dünyanın minnet ve şükranlarından emin olabilirsiniz. Bundan sonra arzularınızın hedefi, ancak ileri sürdüğünüz bu fikirlerin tahakkuku olacaktır ve Bâbiâli bunlara son derece ehemmiyet verdiğiinden, bir an evvel tahakkukları için de, elinden gelen suluheti göstereceğini sizlere temin ederim.

	
<p>Sıhhiye Müfettişi Umumisi Dr.Bartoletti Efendi (1808-1894)</p> <p>İstanbul'da doğumludur. Babası Napolili bir hekim olup III.Selim'in hekimlerindedir. Tıp Eğitimi Napoli'de almış, İstanbul'da serbest hekimlik yapmıştır. 1846'da Meclisi Umuru Sıhhiye üyesi olmuş, müfettişi umumi unvanı almıştır. 1851-1889 yılları arasında Osmanlı Devleti'ni birçok uluslararası konferansta temsil etmiştir. Cemiyeti Tıbbiye-i Şahane'nin kurucu üyelerindedir.</p>	<p>HekimBaşı Salih Efendi (1816-1895)</p> <p>Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin ilk mezunlarından. 1843 yılında Padişah huzurunda yapılan merasimde tıp ve cerrah unvanı ile mezun olmuştur. 1849, 1855/56 yıllarında HekimBaşı, 1849, 1965 yıllarında Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane nazırlığı, Maarif ve Ticaret nezareti müsteşarlıkları, Uluslararası Sıhhiye Kongresi Başkanlığı görevleri arasındadır.</p>

Şekil 5. İstanbul Konferansındaki Osmanlı Devleti temsilcileri ^{9,30,31}

Bugüne kadar ağır tahribat yapan bu menhus hastalığın azalması hatta tamamıyla ortadan kalkmasına ki bu kat'i kanaatimizdir, yardım edecek neticeyi hazırlayan bu konferansın İmparatorluğun Payitahtında toplanmış olması Babiâli'yi son derece

sevindirdiğini, bu vesile ile bir kere daha, tekrar ediyorum.

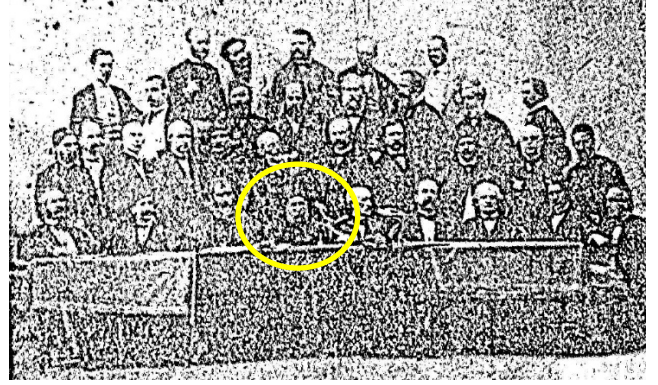
Artık uhdenizde tevdi edilen bu asil vazifeyi başarmakta gösterdiğiniz ihtimam ve liyakatten dolayı Devletlû Sultanın sizlere teşekkürlerini bildirmekten başka bir isim kalmıyor..."⁹

1. 1865 Hicaz Salgını

İstanbul Konferansının gündemi Hicaz salgınıdır. Salgının yaşandığı 1865 hac döneminden önce Hicaz'da hastalık yoktur. Singapur'dan gelen ve Cochin (Koçi) ve Arabistan'ın güneyindeki Mokhalla limanlarına uğrayan iki geminin Cidde'ye varmasından sonra başlamıştır. 1162 yolcu ve tayfadan 143'ü ölmüş ve denize atılmıştı. 5 Nisan 1865 tarihli Osmanlı Komisyonu raporunda Cidde'ye Hindistan'dan ve Cava'dan 51 geminin geldiğini, koleranın bu gemilerle taşındığı iddia edilmektedir. İngiliz konsolosuna göre 90 bin hacıdan 30'bini ölmüştür. Osmanlı Komisyonu'nun raporu ise 15 bin ölüden bahsetmektedir. 11 Haziran'da İskenderiye'de 4000 kişi ölmüştür. Özellikle yabancılardan oluşan 3035 bin kişi Mısır'dan Beyrut, Kıbrıs, Malta, İzmir, İstanbul, Trieste, Ancona, Marsilya gibi Akdeniz limanlarına kaçmıştır. 11 Haziran - 23 Temmuz arasında Mısır'da 60 bin kişi ölmüştür. Salgının İskenderiye'ye ulaşmasının ardından Mısır Hıdivi İsmail Paşa ailesini İskenderiye'den çıkarmak için izin istemiş, Sultan Abdülaziz tarafından da Muhibir-i Sürur zırhlısıyla getirilmesi için emir verilmiştir. 12 Haziran'da İskenderiye'den İstanbul'a dönen askerî gemi Muhibiri Sürûr'un 12 tayfası hastalanıp hastaneye kaldırılmış, salgın İstanbul'a ulaşmıştır.³² Geminin Doktoru Rodoslu Binbaşı Ahmet Bey hastalığı liman yetkilerine bildirmemiştir.³³

1865 yılı hac dönemi "Hacc-ı Ekber" olarak bilinen Arafat'a çıkılan günün Cuma gününe rastlaması nedeniyle her yıl gelenden dört kat daha fazla hacı olmuştur. Bu durumun yarattığı izdiham ölümlerin daha da fazla artmasına neden olmuştur.^{12,13,33}

Bütün bu gelişmeler ışığında 13 Ekim 1865 tarihinde Fransız Dışişleri Bakanlığı uluslararası konferans çağrısında bulundu. Ancak toplantının İstanbul'da yapılması önerildi. Osmanlı Hükümeti öneriyi kabul edince Amerika Birleşik Devletleri de dâhil 16 ülkeye çağrı gitti.⁸

Şekil 6. İstanbul 1866 Uluslararası Sağlık Konferansına katılan üyelerin bir kısmı (Ortada daire içinde olan Hekim Başî Salih Efendîdir)⁹

Source: Vahdettin Engin, "Galatasaray Mekteb-i Sultanisi" [School of Galatasaray], *Journal of History and Civilization* 35 (1997), 51.

Şekil 7. Uluslararası Sağlık Konferansı'nın Açılış Seremonisi'nde Ali Paşa'nın Katılımı, Galatasaray Mekteb-i Sultanisi, 13 Şubat 1866⁶

La Turquie Gazetesi-27 Şubat 1866 (Şekil 8):

"Dünkü Pazartesi günü konferansta Mekke'ye hac konusu gündeme geldi. Heyecanlı bir toplantıydı. İngiliz ve Fransız delegeleri arasında çetin bir tartışma oldu. Söylendiğine göre, İngilizler bir kolera salgınından bahsedilmesini istemiyorlar. Eskiden salgın savunucusu olan İran delegesi İngiliz meslektaşlarının düşüncelerine katıldı. Karşıt görüşlerin gündeme getirildiği bir tartışmadan sonra, konferansın oylaması gereken konu üzerinde iki komisyonun

çalışmaları kısmen tamamlandı. Konferans iki, üç ay daha sürecek.”^{32, 34, 35}

28 Şubat 1866 (Şekil 8):

“Muhabirlerimizin kongreden öğrendiklerine göre, Pazartesi günü Fransız delegelerinin raporu tartışılmıştı. Salı günü ise aynı tartışma devam etti: Salgın taraftarları gibi, koleranın salgın oluşturmadığı düşüncesinde olanların da (yani hastalığı bireysel sayanların) konferansta yandaşları var. İlk tartışmalar hayli hareketli bir çekişmenin gündemde olacağını düşündürüyor. Bize göre kazanan ilk grup olacaktır. Zira salgın yanlılarının gerekçeleri son salgında edinilen ve karantina lehinde beliren deneyimle desteklenmektedir. Nitekim salgına maruz kalmış ülkelerden gelenleri geri çeviren memleketler felaketten kurtuldular. Yunanistan, Sicilya, Girit, Selanik bunların örnekleridir. Karantina uygulamasının başarısı kesindir.”^{32,35}

Şekil 8. La Turquie Gazetesi
27 Şubat 1866 tarihli sayısı³⁵

2. Koleranın bulaşma yolu (John Snow, Von Max Pettenkofer)

Konferans sırasında, koleranın kökeni, yayılımı, endemik durumu, korunma önlemleri, genel hijyenik önlemler, karantina önlemleri ve 1865 epidemisinin tartışılması amacıyla alt çalışma grupları oluşturulmuştur.⁸

Sonuçta koleranın mikrobik ya da miasma yoluyla bulaşıp bulaşmadığına tam olarak karar verilemediği, ancak etkilerinin bilinebildiği, bu açıdan da genel önlemlerden farklı olmadığı ve insan etkilerinin hastalığın

yayılmasında etkili olduğu sonuçlarına ulaştı.⁸

O gün için bilinen en önemli karar hastalığın Hindistan'da kalıcı olduğuydu. Hastalığın insandan insana ve yolculukla taşınabileceği düşüncesi Britanya temsilcisinin çekimser oyuna rağmen kabul edildi. Pettenkofer, Hirsch ve Griesinger'in sonuçlarına atıfta bulunarak enfekte bir bölgeden sadece ishal bulgusuyla gelen bir kişinin kolerayı sağlıklı bölgeye taşıyabileceği belirtiliyordu. Komite o günün bilgisi ışığı altında paradoksal görünen sonuçları da onayladı ve hastaların dışıklarının kaynak olduğu ve dışkıyla kontamine olmuş herhangi bir şeyle bulaşabileceği kabul edildi. Diğer yandan kısa mesafelerde hava ile bulaş yolunun da fekal oral yola ek bir yol olabileceği de konuşuldu. Pettenkofer'in düşünceleri konferansın seyrini etkiledi. Buna göre kolera için iki etken gerekiyordu. Birincisi koleranın yayılabildiği bir bölge ve toprak diğeri de kolera hastası tarafından sağlanan etken. Bu konuda Pettenkofer'in *Zeitschrift für Biologie'de* yayınlanan bir makalesi etkili olmuştur.³⁵ Görüldüğü üzere konferansın bilimsel hâkimiyeti Pettenkofer'e aitti, konferans raporunda Snow'a çok az yer verilmiş Paccini ise hiç görülmemiştir. Hastalığın kuluçka döneminin birkaç günden uzun olmadığı ve canlı hayvanlar üzerinden bulaşma beklenmediği de belirtilen hususlar arasındaydı.⁸

3. Karantina Uygulamaları

Konferansın en önemli sorusu alınacak önlemler ve Avrupa'nın korunmasıydı. Ancak bu konuda da tam görüş birliğinden söz etmek mümkün değil. Bir yandan hastalığın Avrupa'da yayılması istenmezken, diğer yandan ticaretin engellenmesine yol açacak kararların önüne geçmek hedeflerden birisiydi. Özellikle İngiltere temsilcileri ticaretlerinin zarar görmemesi için Pettenkofer'in düşüncesine daha yakın durma eğilimindeydiler.

Fransız heyeti 1865 salgının Mısır'daki Akdeniz limanlarıyla Avrupa'ya ulaştığını belirterek bu limanlardan denizcilik faaliyetlerinin yasaklanması ya da sınırlandırılması için komisyon kurulması talebinde bulundu. İngilizler hastalığın

bulaşıcılığı konusunda net bir bilgiye sahip olmadan ticaret faaliyetlerine müdahale edilmemesi gerektiğini savundular. Konferansta net olarak ortaya çıkan konulardan birisi hastalığın Hindistan kaynaklı olduğu ve Hicaz bölgesine de buradan geldiği yönünde oldu. Avrupa'ya ise özellikle Balkanlarda yoğun olan müslümanların hac seyahati sonucunda bulaşmaktaydı. Öne çıkan konulardan birisi Hindistan'da inceleme yapılması önerisiydi. İngilizler bu önerinin egemenlik haklarına ihlal edeceğini öne sürdüler ve bölgede yürüttükleri sağlık düzenlemeleri hakkında bilgi sundular. Sorunlardan birisi nehirlerle ceset bırakma geleneği idi. Bu konuda yeni düzenlemeler yapılması, cesetlerin yakılarak küllerinin nehirlerle bırakılması gibi uygulamaların yaygınlaştırılması konuşuldu. Bunun dışında gemilerin kontrolü, konaklama ve hijyen koşullarının düzenlemesiyle ilgili yasal düzenlemeler tartışıldı. Ancak üyelerden birisi Türk ve Müslüman bayrağı taşıyan gemilerin kontrole tabi tutulmadığını belirtti. Bunun üzerine deniz ticaretine yönelik düzenlemelerin tüm gemilere uygulanması kabul edildi.⁸

Konferansta Hindistan'dan gelen hacıların kontrolü için Bâb-el Mendeb'de tahaffuzhane kurulması kararlaştırıldı. Hastalığın kuluçkasının 8 gün olduğu bu nedenle karantina süresinin 10 gün olması gerektiği belirtildi. Bu konferanstan sonra karantina uygulamaları bilimsel kurallara göre yapılmaya çalışıldı. Osmanlı, Akdeniz ve Kızıldeniz'de İngiltere ve Hindistan'da konferans kararları uygulamaya çalışıldı.⁹

4. Hac Düzenlenmesi

Konferansın aslında en önemli gündemi hac meselesiydi. Balkanlar'da bulunan müslüman nüfus Avrupa'ya hastalığın bulaşması için önemli bir kaynak olarak görülmekteydi. 19.yy'da gemi ticaretinin artması, yolculuk süresini kısaltmakta ve hastalığın bulaşması için bir kolaylaştırıcı rol oynamaktaydı. Fransızlar başta olmak üzere ortaya sürülen öneri hac yolculuğunun kara yoluyla yapılması ya da hacıların karantina süresince Hicaz Bölgesinde bekletilmeleriydi. Ancak önemli bir sorun vardı, hacıların beslenme ve konaklamalarını kim üstlenecekti?

Yağmalanma riskinin bulunduğu belirtildi. Kara yolunun tercih edilmesi oldukça tehlikeliydi. Avrupa'lılara göre yol üzerinde konaklama merkezleri ve su kuyuları bulunmaktaydı. Osmanlı delegesi olan Dr. Bartoletti, Fransız delegeye itiraz etti. Öncelikle bu konuda referans gösterilen Burkhardt'ın 1814 yılında Mekke'ye gittiğini ve 1817 yılında da öldüğünü belirtti. O zamandan bu yana da birçok değişiklikler olmuştu. Deniz ticaretinin artmasıyla kervan yolları eskisi kadar kullanılmıyordu, su kuyularının bakımları yapılmamıştı. Bu yolculuk Paris Madrid yolculuğuna benzemeyecekti. Ancak komisyondaki tartışmalar sonucunda Büyük Britanya, Osmanlı, İran ve Rusya Delegelerinin karşı oyuna rağmen görüş kabul edildi. Arap limanlarından hacıların ulaşımının yasaklanması konusunda bir karar çıkmıştı.^{8,32} Benzer bir tartışma bundan yüz yıl sonra İstanbul Sağmalcılar kolera salgınını esnasında TBMM'de de yaşanmış olup salgının önlenmesi için bir süre haccın yasaklanması gündeme gelmiş, ancak kabul görmemiştir.³⁷

İtiraz İran delegesi Mirza Malkom Han'dan gelmiştir. Orhan Koloğlu'nun makalesinde bulunan konuşma metninden alıntılar yapmıştır:

"Konferansımızın başlangıcı için, Fransız delegeleri tarafından sunulan projeden daha âcil bir şey bilemiyorum... Dolayısıyla, böylesine üzücü bir şeyin tekrarını önlemek için bütün gücümüzü sarf etmek hepimiz için çok büyük bir önem taşımaktadır... Aradığımız sonucu sağlayacak yöntemlere gelince, itiraf ederim ki biz İranlılar bunlar hakkında hiçbir şey bilmiyoruz. Ancak eğer sizin ileri sürdüğünüz âcil projenin dayandığı ilkeler gerçek ise, size şunu açıklayabilirim ki, aynı sonuca varmak için çok daha akılcı ve şimdiye kadar bütün önerilenlerden hiç şüphesiz daha etkili olacak bir başka yöntemi bulmuş bulunuyorum. En kısa yoldan Mekke'ye Hac'ın tamamen yasaklanmasını öneriyorum. Bu öneri tamamıyla sizi meşgul eden âcil projeye aynı ilkelere dayanmaktadır. Eğer hacıların insanlığın selameti için çölde yok olmaya mahkûm edebiliyorsak, neden onları aynı amaçla sakın sakın kendi memleketlerinde kalmaya zorlamak hakkımız olmasın! Eğer hacıların geldikleri yerlere geri dönmelerini engellemek için Hicaz limanlarına savaş

gemileri gönderebiliyorsak, neden bir ileri adım daha atmayalım? Neden, Mekke'ye kadar uzanıp bir vahşî vadide hayatlarını ve mallarını kaybetmek ve sonra bütün uygar dünyanın üzerine korkunç bir afeti yaymak için gelmiş, dünyanın dört bir yanından çıkmış az ya da çok barbar bu kimselerin toplantısını engellemek için, biz kendimiz Mekke'ye gitmeyelim? Önerime, sizin projenizin ileri sürdüklerinden daha acımasız ve şiddetli olduğu sitemi yapılamayacağı açıktır. Zira bir yandan Hac'ı feda ediyorsam, en azından hacıları kurtarmak mutluluğuna sahibim; oysa sizin projeniz Hac'ı kurtarmayı önerirken hiç acımadan hacıları feda ediyor...

... Fikirler, gelenekler, doktrinler ve Asya'nın mantığı Avrupa'ninkinden öylesine farklıdır ki, Avrupa biliminin derinliğine ve yaygınlığına rağmen, bir Avrupalının, karşıt fikirlerin garip iç içeliğini ve Doğu halklarının sosyal yapısını oluşturan kabul edilemez önyargıları nasıl olup da kavrayabileceğini asla anlayamadım. Sadece, Müslüman hükümdarların, hac yolculuğunu düzenlemek için Avrupa devletleriyle anlaşmış olmaları, hükümdarlarımızın halklarıyla ilişkilerini tamamen değiştirmeleri için yeterlidir.

Baylar, bir şeye dikkat etmenizi rica ediyorum: Size düşüncelerimi aktarırken, Asya'nın önyargılarına saygı duymak için Avrupa'nın halklarının selamet ve çıkarlarını feda etmesi şeklinde asla bir fikrim yok. Eğer Ren nehri kıyılarında otursaydım, kendimi koleradan korumak için yalnız projenizin tedbirlerini istemekle yetinmez, hatta Mekke'nin ve Medine'nin yıkılmasını da isterdim. Ama bu kongrenin üyesi olduğum kadar ben bir Doğuluyum da. Asyalı ruhuna borçlu olduklarımızı unutmadan Konferans'ın amacına da katılmak istiyorum.

... Yine de, bütün bu mütalaalarım rağmen, konferansın Hicaz'da yapacağı hiçbir şey olmadığına inanmaktan uzağım. Aksine inanıyorum ki, bu ülkelerde [Konferans'ın] yapacağı çok şey vardır ve gerekli olacak her şeyi yapmaya yeterli vasıtaları da vardır. Benim için zorluk, konferansın tedbirlerine vermesi gereken şekillerin tercihiindedir. Burada, biz Asyalılar için hiç de övücü olmayan, ama uygulanacak önlemlerde bizi son derece mükemmel şekilde yönlendirebilecek olan gerçeği açıklamalıyım... Sadece bu amaçla, Yenbu/Yanbu ve Ömer/Omar limanlarının

açık bırakılmasını istedik. İtiraf ederim ki, bu iki limanın açık bırakılması hacılarımızın maddi durumuna pek az değişiklik getirecektir. Ama bu sayede moral durumları tamamen değişecektir ve şunu da size tekrarlamaya gerek yoktur ki Yenbu limanını açık bırakmakla âcil tedbirlerinizin etkinliğinden hiçbir şey kaybetmeyeceksiniz.

... Görüşlerimi size aktarırken, bu konferansta görevinizin başarıya ulaşması için İran'ı elinden gelen her şeyi yapmaya hazır bulacağınızı size bildirmekten mutluyum. Konferans unutmamalıdır ki, Müslüman devletlerin bu şartlarda görevleri son derece hassas ve büyük güçlüklerle doludur. Biz kesin olarak bu güçlükleri aşmakta kararlıyız ve uygar Avrupa'dan tek istediğimiz katkı, hiçbir hükümete halkının önyargılarını canını istediği gibi yıkmak hakkının verilmediğini hatırlamasıdır; ve hatta uygarlığın ışıklarına sahip olanların içinde en iyi yere yerleşmiş iktidarların bile, halk kitleleriyle birlikte hayranlıkla bakmak için, en basit önyargıların önünde durduklarına tanık oluyoruz."³²

Sonuç olarak müslüman ülkelerin hac ile ilgili önerileri uygulaması son derece zordur. İran delegesi de kendi üslubunca bunu konferansa sunmuştur. Konferans sonucunda hac ile ilgili net bir düzenleme çıkmamakla birlikte, Osmanlı İmparatorluğunda 1867 yılında hazırlanan kolera nizamnamesi uzunca bir süre uygulanmaya çalışılmıştır. Ancak karantina masrafları yüksek olduğundan 1871 yılında yapılan bir düzenlemeyle gemilerden alınacak ücretler belirlenmiştir. Bütün düzenlemelerin takibi ve izlenmesi Meclis-i Umuru Sıhhiye'nin emrine verilmiştir.^{9,12}

Konferans sonunda Mekke'de bir hekim, Cidde'de bir sağlık müfettişi, Lit, Rabi, Cidde ve Yenbu'da karantina kurulması gerekiyordu. Mekke'deki hijyenik şartların sağlanması, kurbanların kesim sonrası uygun olarak gömülmesi gibi işler için ödenek ayrılmasına karar verilmiş; ancak bu kaynak bulunamamıştır. Osmanlı Hükümeti kaynak bulmak amacıyla deniz ticareti üzerindeki vergileri arttırmayı önermiş; ancak kabul edilmemiştir. Osmanlı Devleti, uygulamaların Avrupa'yı da etkileyeceğini söylemiş ve alınacak uygulamalar için sorumluluklarını yerine getirmelerini talep etmiştir. Bu çağrıya 1868 yılında cevap

gelmiş ve yapılan bir düzenlemeyle deniz ticaretinin vergileri arttırılmış ve kaynak sorunu bir miktar çözülebilmiştir.^{12,13,37}

KONFERANSIN SONUNDA

İstanbul Konferansı son derece önemli bir sağlık konferansı olmuştur. Kolera açısından bakıldığında tartışmalar 20. yy'a kadar devam etti. Hastalığın etken ve bulaş yolu anlaşılmasına kadar da devam edecekti. Ancak yine de hastalığın bulaşıcılığı, kuluçka süresi ve karantina önlemleri genel kabul gördü. Hac yasaklanmadı, deniz yolları tamamen kapatılmadı. Karantina uygulamaları yaygınlaştırıldı. Ancak hastalık bir sonraki yüzyıla kadar salgınlar yapmaya devam etti. En son pandemisini 1960'lı yıllarda yaptı. Bu salgından ülkemiz de etkilendi.³² Günümüzde alt yapısının yeterli olduğu, sosyoekonomik ortamın çok kötü olmadığı modern şehirlerde kolera beklenen bir sorun değildir. Ancak hastalık dünya da halen var olmaya devam ediyor. Savaşın da etkisiyle Yemen'de 2017 yılında kolera 1817 kişinin ölümüne yol açtı.³⁹

Bu konferanslar dizisi 100 yıl sonra DSÖ'ye ulaşacak bir yolun başlangıcıdır. İstanbul konferansı bir Avrupa ülkesi dışındaki ilk konferanstır. Osmanlı Hükümeti İstanbul'u kabul ettirebilmiştir. Bu oldukça önemli bir durumdur. Bir kere toplantıya neden olan salgın Osmanlı İmparatorluğunun sınırları içindedir. İkincisi İmparatorluk bir süredir yeni bir döneme girmiştir. Geleneksel yapılarından sıyrılıp batılı bir devlet yapısına bürünmeye çalışmaktadır. Bu nedenle böyle bir toplantıya ev sahipliği yapabilmesi sürecin kazanımlarından birisidir. Kendi topraklarında yaşanan bir olayla ilgili başka bir ülkede yapılacak bir toplantıda delege düzeyinde katılmak ve izlemek yerine, ev sahibi olarak yönlendirici olabilmek İmparatorluğun halen dünyada söz sahibi olabildiğinin de göstergeleri arasındadır.

Konferans raporu muhtemelen Fransızca'dır. Daha sonra düzenlenen raporlar İngilizce'dir. Türkçe kaynaklar çok sınırlıdır. Osmanlı Devleti'nin bu toplantıda tutanak tutmaması akla uygun değildir. Mutlaka toplantının Osmanlı kaynaklı raporları da olmalıdır. Uludağ'ın ve

Şehsuvaroğlu'nun makalelerinde konferans için Ahmet Midhat Efendi'nin 1318 Hariciye Salnamesine atıfta bulunulmaktadır. Sarıyıldız'ın 1994 yılında Belleten'de yayınlanan karantina ile ilgili makalesinde Karantina Nizamnamesini, Tanzimat'tan sonra yayınlanan kanun, nizamname ve diğer hukuki mevzuatı bir araya getiren "Düstur" isimli belgeye atıfta bulunulmaktadır. Yine Sarıyıldız'ın 1996 tarihli Hicaz Karantina Teşkilatı isimli kitabında bazı belgeler kaynak olarak kullanılmıştır. Ancak incelediğim kaynaklarda doğrudan Konferans tutanaklarına ait olduğunu düşündürecek bir atıfta rastlanılmamıştır. Bu durumun nedenleri arasında uzmanlık alanının tarih olmaması ve dönemin arşivleri ile ilgili kaynaklara ulaşamamış olmamla ilişkili olabilir.

Sultan Abdülaziz 1865 yılında salgın sırasında hizmeti geçen hekim ve diğer çalışanlara ve 1866 konferansına katılan yabancı delegelere verilmek üzere kolera madalyası vermiştir. Bu sağlıkla ilgili devletin verdiği ilk madalyadır.³³

Cumhuriyet dönemi içinde yaşadığımız olayların benzerlerini ve köklerini önceki yüzyıllar içerisinde görebilmekteyiz. Dolayısıyla Cumhuriyet ile başlayan sağlık reformu sürecinin köklerini 19.yy'da izleyebilmekteyiz. İstanbul konferansı bu köklerden birisidir. Konferansın 20.yy'daki Alma-Ata Konferansı'na eşdeğer bir toplantı olduğunu düşünmekteyim. Dolayısıyla bu makalenin Halk Sağlığı eğitim programı içindeki tartışmalara 19.yy'daki yaşanmış olan olayların dâhil edilmesine öncü olması beklenmektedir.

Yazar katkısı: CB, yazıda ilgili bilimsel içeriğin oluşturulmasında, bilimsel kurallara göre yazılmasında katkı sunmuştur.

Çıkar çatışması: Yok

Finansal destek: Yok

Kaynaklar

1. Sherman IW. Dünyamızı Değiştiren On İki Hastalık.(Çev:Emel Tümbay, Mine Arığ Küçüker).

- İstanbul:Türkiye İş Bankası Yayınları, 2016.p.45-66.
2. Waller J. Mikrobun Keşfi Hastalıklar Hakkında Düşüncelerimizi Değiştiren Yürmi Yıl.(Çev: Fahri Öz). Ankara: TUBİTAK Populer Bilim Kitapları, 2014.
 3. Ponting C. Dünyanın Yeşil Tarihi Çevre ve Büyük Uygarlıkların Çöküşü.(Çev: Ayşe Başçı). İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınları, 2008.p.242-280.
 4. Snow J. On The Mode of Communication of Cholera. London: John Churchill, New Burlington Street, 1854.
 5. Tekeli İ, Güler Ç, Yerli SV, ve ark. Türkiye'nin Sağlık Tarihi Bağlamı İçinde 1593 Sayılı Umumi Hıfzıssıhha Konunu ve Cumhuriyetin Sağlık Sorununa Yaklaşımı. Ankara:TUBA Yayınları, 2010.
 6. Ersoy N, Gungor Y, Akpınar A. International Sanitary Confernces from Ottomona Perspective (1851-1938). *Hygiea Internationalis*. 2011;10(1):53-79. doi: 10.3384/hygiea.1403-8668.1110153[online]. Available at: <http://www.ep.liu.se/ej/hygiea/v10/i1/a04/hygiea11v10i1a04.pdf> . Accessed January 18, 2019.
 7. Engels F. İngiltere'de Emekçi Sınıfın Durumu.(Çev: Yurdakul Fincancı). İstanbul:Sol yayınları, 2010.
 8. Howard-Jones N. The scientific background of the International Sanitary Conferences, 1851-1938. World Health Organization,Geneva, 1975.
 9. Şehsuvaroğlu BN. Türkiye Karantina Tarihine Giriş I – Dünya Karantina Teşkilatı. İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası. 1957;20(3):418-444.
 10. Şehsuvaroğlu BN. Türkiye Karantina Tarihine Giriş II – Türkiye'de Karantina Teşkilatının Kuruluşu. İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası. 1957;20(4):601-619.
 11. Dedeoğlu N. Uluslararası Sağlık Çalışmalarının Tarihçesi, Dünya Sağlık Örgütü ve Türkiye, Antalya, 1988.
 12. Sarıyıldız G. Hicaz Karantina Teşkilâtı (1865-1914). Ankara:Türk Tarih Kurumu, 1996.
 13. Sarıyıldız G. Karantina Meclisi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri. *Belleten*, 1994;Cilt LVIII(222):329-376.
 14. Ayar M. Osmanlı devletinde Kolera İstanbul Örneği (1892-1895). İstanbul:Kitabevi-326, 2007.
 15. Panzac D. Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba 1700-1850. (Çev:Serap Yılmaz). İstanbul:Tarih Vakfı Yurt Yayınları,2011.
 16. Aydın E. 19.Yüzyılda Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması. OTAM(Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi). 2004;15:185-207. [online]. Available at: http://dergiler.ankara.edu.tr/detail.php?id=19&sayi_id=1272 Accessed January 18, 2019.
 17. Berkes N. Türkiye'de Çağdaşlaşma. (Yayına Hazırlayan: Ahmet Kuyaş). İstanbul:Yapı Kredi Yayınları, 2013.
 18. Ortaylı İ. İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı. İstanbul:Alkım Yayınevi, 2006.
 19. Uludağ OŞ. Son Kapitülasyonlardan Biri Karantina. *Belleten*. 1938;2(7-8):445-467.
 20. Başağaoğlu İ, Uçar A, Doğan O. Osmanlı'da Salgın Hastalıklarla Mücadele. İstanbul:Çamlıca Yayınları, 2015.
 21. Dereköy FS. Vakayi-i Tıbbiye Dergisinin 1884/100, 1897/24, 1897/5, 1897/12 ve 1897/13 Sayılarının Değerlendirilmesi. Yüksek Lisans Tezi. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal

- Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı. Çanakkale, 2016.
22. Doğan G. Osmanlı İmparatorluğu'nda Karantina Uygulaması ve Venedik Uluslararası Sıhhiye Konferansı. Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 2011;Güz (15):91-109.
23. TC Sağlık Bakanlığı. Dış ilişkiler Dairse Başkanlığı. Dünya Sağlık Örgütü ve Türkiye ile İlişkileri. Ankara, 1997.
24. Von Moltke H. Türkiye'deki durum ve olaylar üzerine Mektuplar (1835-1839). (Çev:Hayrullah Örs). Ankara:Türk Tarih Kurumu Basımevi,1960.
25. Ünver AS. Türkiye'de Çiçek Aşısı ve Tarihi. İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü No.38. İstanbul, 1948.
26. World Health Organization(WHO). [online]. Available at:<https://www.who.int/> Accessed January 18, 2019.
27. Fişek NH. Halk Sağlığı'na Giriş.Ankara:Çağ Matbaası,1983.p.204.
28. Böke P. İzmir Karantina Teşkilatının Kuruluşu ve Faaliyetleri (1840-1900). ÇTTAD, 2009;VIII/18-19,(2009/Bahar-Güz):137-159.
29. Abbot SL. International Sanitary Conference. Report to The International Sanitary Conference, Of a Commission From That Body. Origin, Endemicity, Transmissibility and Proagation of Asiatic Cholera. Boston,1867.
30. Günergun F, Baytop A. Hekimbaşı Salih Efendi (1816-1895) ve Botanikle ilgili yayınları. <https://arastirmax.com/en/system/files/dergiler/291/makaleler/2/1/arastirmax-hekimbasi-salih-efendi-1816-1895-botanikle-ilgili-yayinlari.pdf>. Accessed January 18, 2019.
31. Hekim Başı Salih Efendi Resmi. Posta Gazetesi, 07 Nisan 2018 tarihli haberi, <https://www.posta.com.tr/hekimbasi-salih-efendi-kimdir-yalinin-sahibi-kim-yali-nerede-1402478>. Accessed January 18, 2019.
32. Koloğlu O. Osmanlı Basımında 1865 Kolera Salgını, İstanbul Sağlık Konferansı ve Mirza Malkom Han. Osmanlı Bilimi Araştırmaları VI/2, 2005;139-150.
33. Yıldırım N. İstanbul'un Sağlık Tarihi. Sağlık Teşkilatı, Salgınlar Bulaşıcı Hastalıklar ve Mücadele Koruyucu Sağlık Kurumları Hastaneler Tıp Eğitimi. İstanbul Üniversitesi. Düzey Matbaacılık, İstanbul, 2010.
34. Oruç D. La Turquie Gazetesi'nde İstanbul (1866) (Fihrist-Çeviri-Değerlendirme). Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İstanbul Araştırmaları Anabilim Dalı. İstanbul, 2017.
35. Salt Araştırma. Ferit F.Şahenk Salonu. La Turquie. Dijital Kaynak. [http://saltresearch.org/primo_library/libweb/action/display.do?tabs=detailsTab&ct=display&fn=search&doc=digitool_salt834932&indx=1&reclds=digitool_salt834932&recldxs=0&elementId=0&renderMode=poppedOut&displayMode=full&frbrVersion=&frbg=&vl\(1UI0\)=contains&dscnt=0&vl\(6443075UI1\)=all_items&scp.scps=scope%3A%28digitool_salt%29%2Cscope%3A%28aleph_salt%29&tb=t&vid=salt&mode=Basic&vl\(9926023UI0\)=any&srt=rank&tab=default_tab&dum=true&vl\(freeText0\)=la%20turquie&dstmp=1545634961122](http://saltresearch.org/primo_library/libweb/action/display.do?tabs=detailsTab&ct=display&fn=search&doc=digitool_salt834932&indx=1&reclds=digitool_salt834932&recldxs=0&elementId=0&renderMode=poppedOut&displayMode=full&frbrVersion=&frbg=&vl(1UI0)=contains&dscnt=0&vl(6443075UI1)=all_items&scp.scps=scope%3A%28digitool_salt%29%2Cscope%3A%28aleph_salt%29&tb=t&vid=salt&mode=Basic&vl(9926023UI0)=any&srt=rank&tab=default_tab&dum=true&vl(freeText0)=la%20turquie&dstmp=1545634961122). Accessed January 18, 2019.
36. Bayerische Staatsbibliothek (BSB).Zeitschrift für Biologie(1865). <https://opacplus.bsb-muenchen.de/Vta2/bsb10369811/bsb:6142168?queries=pettenkofer&l>

anguage=de&c=defaultAccessed
January 18, 2019.

37. Bakar C. Kırk yedi yıl sonra yeniden bir salgının hikâyesi. 1970 Sağmalcılar kolera salgınından günümüze dersler. Türkiye Halk Sağlığı Dergisi, 2017;15(3):245-269.
38. Güngör Y, Ersoy N. 19. Yüzyıl Uluslararası Karantina Konferansları. Kahya E, Şar S, Ataç A, Mazıcioğlu M.(Editörler). IX.Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri Kitabı. Ankara:Nobel Basımevi, 2006:342-349.
39. World Health Organization(WHO). Yemen cholera situation report no.4 19 July 2017. [online]. Available at:http://www.emro.who.int/images/stories/20170719_WHO_cholera_SitRep_4_v2.pdf?ua=1 Accessed January 18, 2019.